

А. В. Борисов

ВАРІАБЕЛЬНІСТЬ ПОСЕЛЕНСЬКИХ СТРУКТУР ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ У ЛІТОПИСНОМУ ПОРОССІ

У статті представлені попередні результати аналізу бази даних поселенських археологічних пам'яток та реконструйованих населених пунктів давньоруського часу на території літописного Поросся. Здійснено аналіз розмірів населених пунктів давнини.

Ключові слова: система заселення, поселенські археологічні пам'ятки, ранг-розмір, середньовіччя, Поросся.

Дослідження систем заселення середньовічного часу досі залишається актуальним завданням давньоруської археології, у тому числі для Південноруських земель (Томашевський 2010). Досвід таких досліджень вказує на важливість параметризації окремих елементів систем заселення, зокрема розмірів поселенських структур (населених пунктів давнини) та їх залишків (поселенських археологічних пам'яток) (Манігда 2018; Борисов 2009; Томашевський 2008). Розмір поселень впливає на статус та значення населеного пункту у структурі заселення території та оцінку його демографічного потенціалу.

Для території давньоруського Поросся така параметризація стала можливою у процесі роботи над реалізацією Пороського археологічного проекту (Борисов 2018), до складу якого входить програма збору бази даних археологічних пам'яток давньоруського часу та карти у межах геоінформаційної системи «Porossya-01». У цій роботі основну увагу зосереджено на варіабельності площі поселенських структур на території Поросся у давньоруський час. Автором використано інформацію про площу поширення давньоруського культурного шару зафіксовану дослідниками у вигляді текстових та графічних

описів пам'яток. Питання точності оцінки площі пам'ятки за її лінійними розмірами озглядалось у роботі О. В. Дяченко (Дяченко 2015), тому означений аспект проблеми винесено за рамки цієї статті.

Станом на 2020 р. давньоруські поселенські археологічні пам'ятки території Поросся представлені 263 об'єктами: 145 неукріплених пам'яток, 66 городищ, 36 неукріплених поселень прилеглих до городищ, 16 пам'яток, що характеризуються як місця знаходження археологічних матеріалів давньоруського часу. Така кількість археологічних пам'яток давньоруського часу накопичилась внаслідок більш ніж 150-річної історії польового дослідження території літописного Поросся. Найбільший внесок у її наповнення належить І. І. Фундуклею, В. Б. Антоновичу, В. Й. Довженку, М. П. Кучері, Р. С. Орлову, Л. І. Іванченко, О. П. Моці, О. В. Стародубу. Із 2010 року систематичні дослідження території Поросся здійснює Пороська археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом А. В. Борисова (Борисов 2019).

Доступна на сьогодні інформація дозволяє здійснити певний огляд мінімального набору ключових параметрів цих об'єктів: площу поселенських пам'яток, розмір і конфігурацію реконструйованих на їх основі населених пунктів давнини.

Археологічні пам'ятки. Для опису параметрів площі ми розділили всі поселенські археологічні пам'ятки давньоруського часу на кілька категорій: неукріплені поселення, укріплені пам'ятки — городища, неукріплені пам'ятки прилегли до городищ (посади, прилеглі селища). У кожній із цих груп ми здійснили стандартну процедуру ранжування та виді-

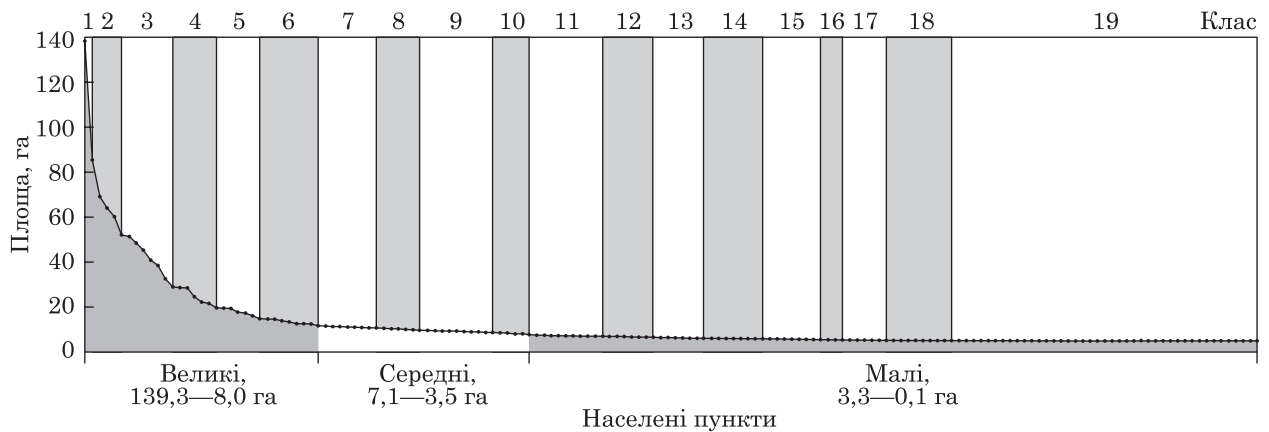

Рис. 1. Графік-гістограма загального розподілу реконструйованих населених пунктів давньоруського Поросся XII — першої полони XIII ст. на групи за розміром площі (великі, середні, малі) і розподіл за класами за тим самим параметром

лення основних класів за критерієм близькості площ.

Неукріплені поселення Поросся розподілились на графіку (рис. 1) на 145 рангів, утворивши 12 класів (табл. 1). Розміри поселень коливаються у значному діапазоні від 0,19 до 43,35 га. Території пам'яток першого класу (Бушеве 2 та Розкопанці) потребують подальшого польового дослідження. Загалом, пам'ятки цієї категорії можна розділити на три умовні групи: великі (від 8,9 га), середні та малі (до 2 га). В останній групі концентрується 59 % всіх пам'яток, але лише 10 % сумарної площі (табл. 1).

Неукріплені пам'ятки, прилеглі до городищ. Їхні основні параметри подано в табл. 2. Привертає увагу те, що поселення, розташовані безпосередньо біля укріплень, мають значно більші площі (табл. 3).

Укріплені пам'ятки. За М. П. Кучерою давньоруські городища Південної Русі можна розділити на три категорії за розміром площі (Кучера 1999, с. 170). Дослідник вважав слушним розглядати укріплення давньоруського часу

площею більше 2 га як міста. Городища давньоруського часу на території Поросся, зважаючи на графік розподілу та умовний поділ М. П. Кучери, також розподіляються на великі, середні та малі (табл. 4).

Населені пункти давнини. Реконструкція населених пунктів давнини (НПД) є початковим кроком для аналізу системи заселення регіону. Така дослідницька операція застосовується для з'ясування кількості окремих населених пунктів території дослідження та їх структури. Синхронні археологічні пам'ятки об'єднуються у НПД. Традиційно, під НПД розуміється територіально відокремлений осередок тривалого заселення, археологізованими залишками якого є археологічна пам'ятка або комплекс пам'яток (Томашевський 2003, с. 5).

Зібрані археологічні пам'ятки за часом їхнього функціонування ми розподілили на два хронологічні періоди: XI ст. з під періодами (початок XI ст., XI ст., кінець XI ст.) та XII — друга половина XIII ст.

Таблиця 1. Параметри класів неукріплених поселень давньоруського часу Поросся

Клас	Ранг	Інтервал площ, га	Кількість пам'яток	Відносний розмір	Загальна площа, га (%)	Загальна кількість, шт. (%)
1	144—145	34,96—43,35	2	Великі	266 (51)	16 (11)
2	142—143	17,47—18,12	2			
3	134—141	12,72—15,52	8			
4	130—133	8,97—10,55	4			
5	126—129	7,61—8,06	4	Середні	203 (39)	44 (30)
6	122—125	6,61—7,12	4			
7	103—121	4,00—6,09	19			
8	98—102	3,33—3,50	5			
9	86—97	2,21—2,96	12			
10	57—85	0,59—2,00	29	Малі	54 (10)	85 (59)
11	39—56	0,25—0,53	18			
12	1—38	0,19—0,20	38			

Таблиця 2. Параметри класів поселенських пам'яток давньоруського часу Поросся прилеглих до городищ

Клас	Ранг	Інтервал площ, га	Кількість пам'яток	Відносний розмір	Загальна площа, га (%)	Загальна кількість, шт. (%)
1	35—36	75,13—87,58	2	Великі	289,65 (58)	5 (14)
2	32—34	34,37—47,08	3			
3	27—31	21,37—28,04	5			
4	24—26	8,87—11,18	3	Середні	122,78 (25)	5 (14)
5	19—23	4,89—6,18	5			
6	16—18	3,35—3,51	3			
7	12—15	2,16—2,55	4			
8	8—11	0,60—1,50	4			
9	1—7	0,20	7			
				Малі	82,19 (17)	26 (72)

Таблиця 3. Порівняння інтервалів площ неукріплених пам'яток і прилеглих до городищ поселень за групами

Пам'ятки	Великі	Середні	Малі
Неукріплені	8,97—43,35	2,21—8,06	0,19—2,00
Прилегли	34,37—87,58	21,37—28,04	0,20—11,18

На початковому етапі здійснено аналіз давньоруських пам'яток Поросся, які розглядаються дослідниками як комплекси пам'яток — залишки НПД. Для аналізу обрано групи давньоруських пам'яток, які традиційно вважають культурно-хронологічними археологічними комплексами: Миколаївка, Буки, Бушеве та літописний Корсунь. Пам'ятки у середині кожного комплексу датуються давньоруським часом і можуть вважатись синхронними. Від-

стань між окремими пам'ятками, що входять до них, не перевищує 400 м. На території Поросся більшість городищ є залишками укріплених населених пунктів давнини. Реконструкція НПД здійснена у два етапи із синхронних археологічних пам'яток. Спочатку виділені ДНП, що містять укріплену частину, потім проведено об'єднання пам'яток археології з урахуванням територіальної близькості (0,4 км). Реконструкцію ДНП здійснена на основі пам'яток XII — першої половини XIII ст., оскільки цей хронологічний період репрезентований найбільшою кількістю синхронних пам'яток. У результаті здійснена реконструкція 160 населених пунктів давньоруського часу (табл. 5).

Оцінка НП на основі розмірів площ культурного шару надзвичайно важлива для розгляду системи заселення та ієрархічних зв'язків її ланок. Такий вид аналізу відомий під назвою

Таблиця 4. Параметри класів укріплених пам'яток давньоруського часу Поросся

Клас	Ранг	Інтервал площ (га)	Кількість пам'яток	Відносний розмір	Загальна площа, га (%)	Загальна кількість, шт. (%)
1	65—66	13,71—51,75	2	Великі	128,41 (66)	11 (17)
2	56—64	5,00—9,75	9			
3	43—55	2,00—4,78	13	Середні	58,05 (30)	29 (44)
4	27—42	1,06—1,60	16			
5	1—26	0,15—0,89	26	Малі	8,69 (4)	26 (39)

Таблиця 5. Співвідношення кількості населених пунктів давнини (НПД) та археологічних пам'яток (АП) за хронологічними етапами

Показник	Хронологічний етап, ст.			
	Початок XI	Середина XI	Кінець XI	XII — перша половина XIII
Кількість АП, од.	11	45	56	249
Кількість НПД	10	31	41	162
Співвідношення кількостей НПД до АП	10/9	10/6	10/7	10/6
Кількість АП на один НП, %	1,1	1,4	1,4	1,5
Кількість АП, %	4,2	17,1	21,3	94,7

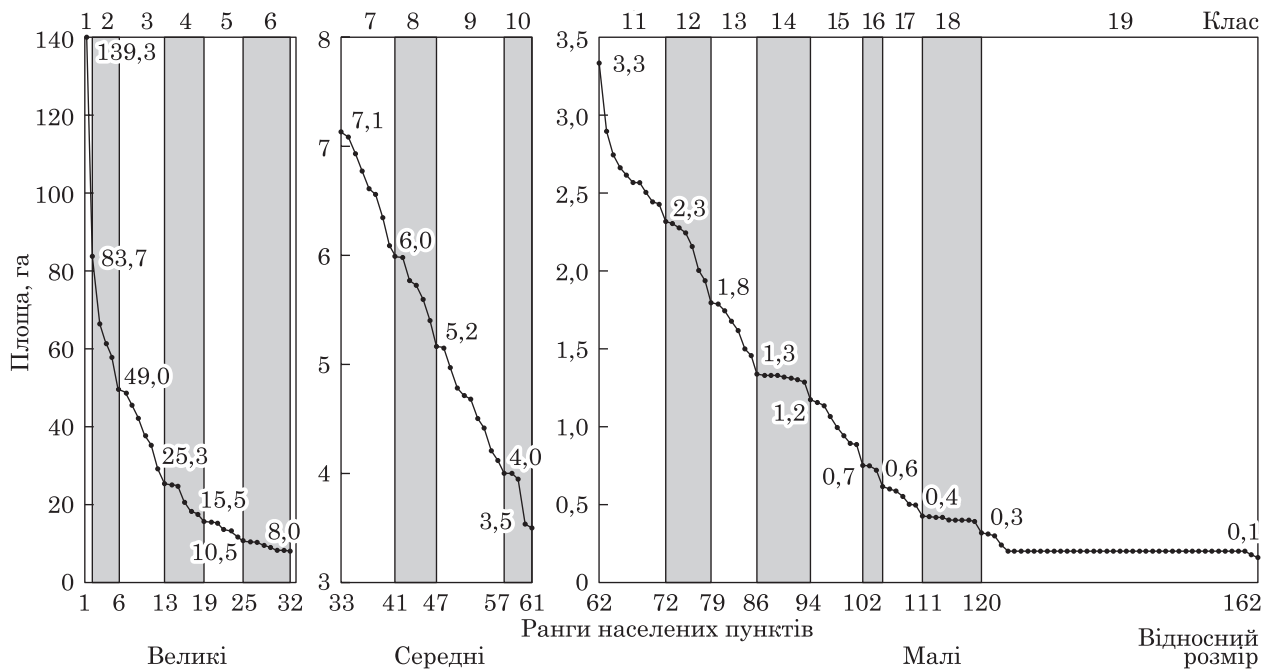

Рис. 2. Ранжування населених пунктів XII—XIII ст. території давньоруського Поросся за класами площі у кожній з груп за розміром площі. Додатково вказано ранг та площу крайніх НП у кожному класі

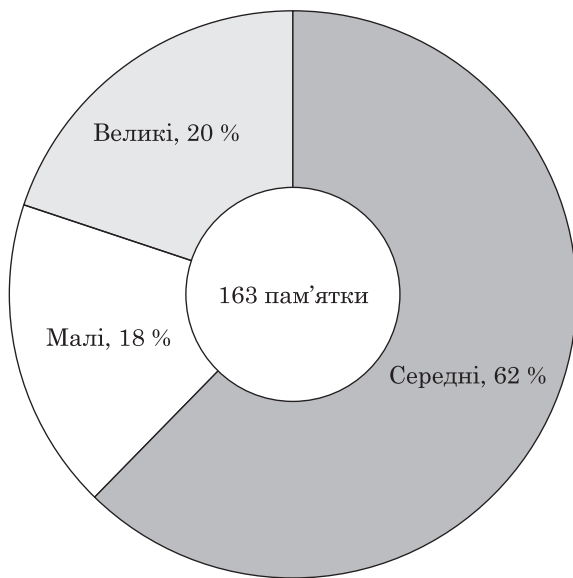

Рис. 3. Розподіл кількості населених пунктів давньоруського Поросся XII — першої половини XIII ст. у групах за розмірами

ранжування і передбачає поділ площі на ранги. На відміну від археологічних пам'яток, ранжування для НПД має певні соціо-економічні основи. Такий аналіз ґрунтується на окремому прояві закону Цимпфа у соціальній географії. За ним, населення n -го за розміром населеного пункту складає $1/n$ числа мешканців найбільшого із них. Ця закономірність, відкрита Ф. Ауербахом у 1913 р., обґрунтована та підтверджена багатьма дослідженнями (Афансьєв 1990, с. 54; Хаггет 1979, с. 410—416). В археологічних дослідженнях, за пропозицією І. Ходдера, замість кількості населення використовується розмір площі НПД. Враховуючи

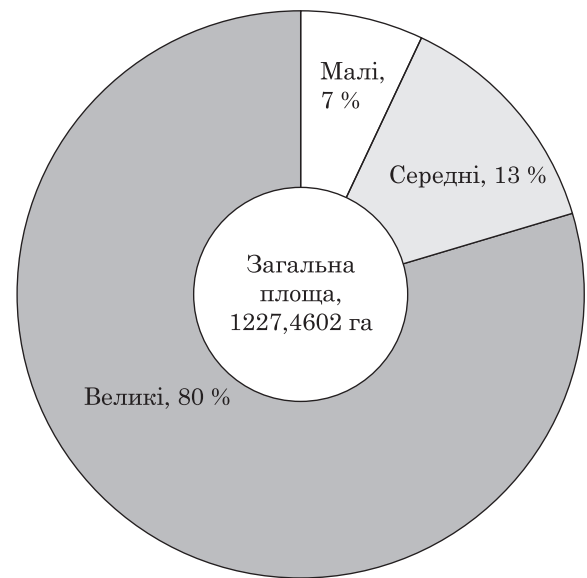

Рис. 4. Розподіл сумарної площі населених пунктів давньоруського Поросся XII — першої половини XIII ст. у групах за розмірами

орієнтовну, іноді навіть приблизну, точність інформації про площу археологічних пам'яток у цій роботі застосований найпростіший варіант аналізу за принципом «ранг—розмір». Ранжування здійснювалось за хронологічними періодами, найпоказовішим з яких виявився період XII — перша половина XIII ст. На побудованому графіку у арифметичній системі координат відкладені реальні значення площі НПД з точністю до 0,5 га в порядку спадання. Утворений графік дозволив виділити 19 класів площі НПД (рис. 1), які візуально можна розділити на три групи за площею: великі (8—139,3 га), середні (3,5—7,1 га) та малі (0,1—3,3 га) (рис. 2—4).

Таблиця 6. Співвідношення параметрів різних класів населених пунктів (НП) у канівській територіальній групі (ТГ)

Клас	Ранг ТГ	Площа, га		Показники НП у ТГ			
		Мінімальна	Максимальна	N	%	Площа, га	Площа, %
1	1	—	24,59	1	3,5	24,5876	20,3
2	2—4	8,97	15,42	3	10,4	39,6147	32,7
3	5—13	3,95	5,76	9	31	44,8508	37,0
4	14—18	1,29	2,42	5	17,2	9,2836	7,7
5	19—29	0,16	0,55	11	37,9	2,8398	2,3

Показник територіальної концентрації населення дозволив передбачити виділення територіальних груп населених пунктів. Для цього використаний метод кластерного аналізу. Вихідними даними для аналізу стала реконструйована комунікаційна мережа регіону та кількість груп, визначених за кількістю потенційних локальних центрів за даними літописів. Із контексту літописного повідомлення 1195 р. впливає, що на кінець XII ст. на території Поросся фіксується принаймні п'ять міст, які могли відігравали роль удільних центрів: Богуславль, Корсунь, Канів, Торчеськ та Юр'єв. Також на крайньому заході басейну р. Рось знаходились землі берендичів з шістьма городами та Ростовцем. Виділені територіальні групи (ТГ) можуть бути умовно ототоженні з певними адміністративно-територіальними одиницями давньоруського часу (волості, уділи). За цими територіальними групами й буде охарактеризовано основні параметри населених пунктів Поросся. Інструмент ієрархічної кластеризації враховує кількість центрів та використовує метод середнього зв'язку для обрахунку ступеню близькості між НП (Hclust... 2020). Для отримання об'єктивних результатів аналізу ми залучили всі НПД, які потрапляли в дослідницьку рамку.

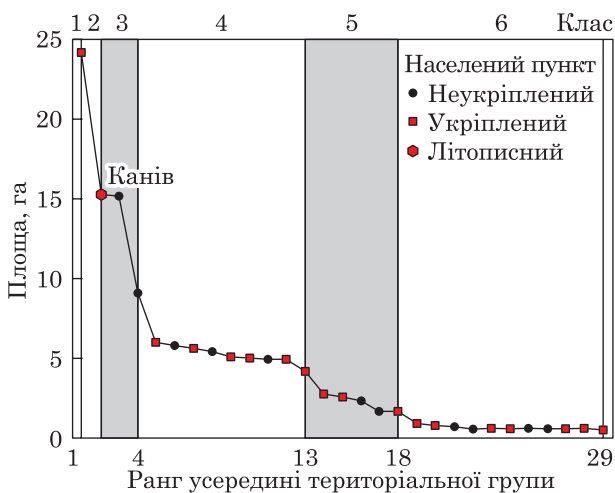

Рис. 5. Розподіл населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у канівській територіальній групі

Канівська територіальна група об'єднує 29 НП, реконструйованих із 45 археологічних пам'яток, що складає 17,8 % від усіх синхронних НП (XII — перша половина XIII ст.) давньоруського Поросся. Сумарна площа НП канівської територіальної групи становить 150 га — 12,25 % від загальної площі населених пунктів Поросся (табл. 6).

За результатами ранжування НП, у середині територіальної групи виділено 29 рангів (рис. 5). Різниця площ 1-го та 29-го рангу — 45,3 га. Середній розмір населеного пункту у ТГ — 4,03 га, найбільша — 45 га (літописний Канів). За допомогою візуального аналізу розподілу НП за площею, виділені ранги об'єднані у шість класів (рис. 5).

Населені пункти зі складною селитебною структурою (з двох і більше частин) становлять 41,4 %. У групі переважають НП, утворені укріпленими поселеннями (62,1 % усіх НП — 18 випадків). Літописний Канів складався з двох городищ та трьох селищ. Населені пункти, утворені городищами та безпосередньо прилеглими до них селищами (посадами), складають 20,7 % (шість випадків). Вісім населених пунктів (27,6 %) складаються лише з укріпленої частини, прилеглих селищ біля них не виявлено. Описана різниця у структурі населених пунктів може свідчити про їхні різні функції.

У корсунській територіальній групі з 39 поселенських археологічних пам'яток XII—XIII ст. реконструйовані 21 НП. Городища серед археологічних пам'яток групи становлять 25,6 %. Населені пункти корсунської ТГ складають 13 % від загальної кількості пам'яток давньоруського Поросся XII—XIII ст. Сумарна площа — 209 га — складає 17 % від площі НП давньоруського Поросся. За структурою переважають НП, утворені неукріпленими селищами (57,1 %, 12 випадків), з них — у двох до складу одно НП входило більше одного селища (два-три). Населені пункти, утворені городищами та безпосередньо прилеглими до них селищами (посадами), складають 42,9 % (дев'ять випадків). Два населені пункти утворені лише з укріпленої частини, прилеглих селищ біля них не виявлено.

Таблиця 7. Співвідношення параметрів різних класів населених пунктів (НП) у корсунській територіальній групі (ТГ)

Клас	Ранг ТГ	Площа, га		Показники НП у ТГ			
		Мінімальна	Максимальна	N	%	Площа, га	Площа, %
1	1—3	37,46	57,44	3	14,3	143,2571	68,5
2	4—10	5,15	13,53	7	33,3	58,6741	28,0
3	11—12	1,74	2,50	2	9,5	4,2421	2,0
4	13—21	0,20	0,88	9	42,9	3,0899	1,5

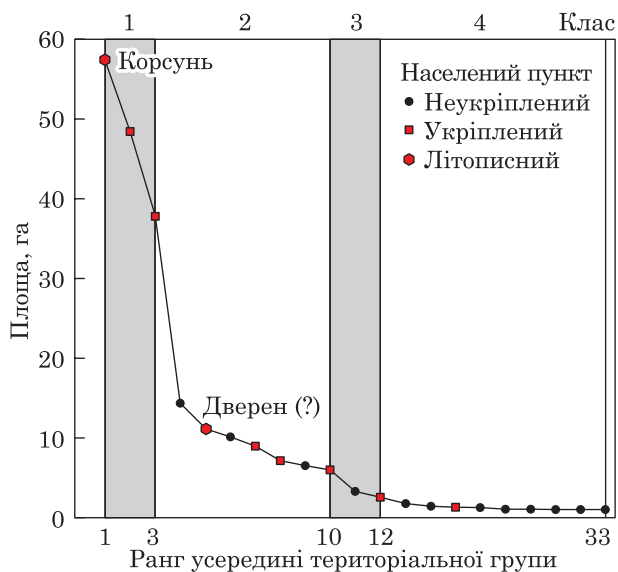

Рис. 6. Розподіл населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у корсунській територіальній групі

За результатами ранжування НП всередині територіальної групи виділили 21 ранг (табл. 7). Різниця площі 1-го та 21-го рангів — 57,5 га. За допомогою візуального аналізу графіку розподілу НП за площами, виділені ранги об'єднано у три класи (рис. 6).

У торчесько-богуславльській територіальній групі з 43 поселенських археологічних пам'яток XII—XIII ст. реконструйовано 33 НП. Городища серед археологічних пам'яток групи становлять лише 16,4 %. Населені пункти торчесько-богуславльської територіальної групи складають 20,5 % від загальної кількості пам'яток давньоруського Поросся XII—XIII ст. Їхня сумарна площа — 426 га — складає 34,71 % від загальної площі НП давньоруського Поросся. За структурою переважають НП, утворені неукріпленими селищами (78,8 % всіх НП волості — 26 випадків), з них — у п'яти випадках до складу НП входило більше одного селища (два—три). Населені пункти, утворені городищами та безпосередньо прилеглими до них селищами (посадами) складають 15,2 % (п'ять випадків). Два населені пункти складаються лише з укріпленої частини, прилеглих селищ біля них не виявлено.

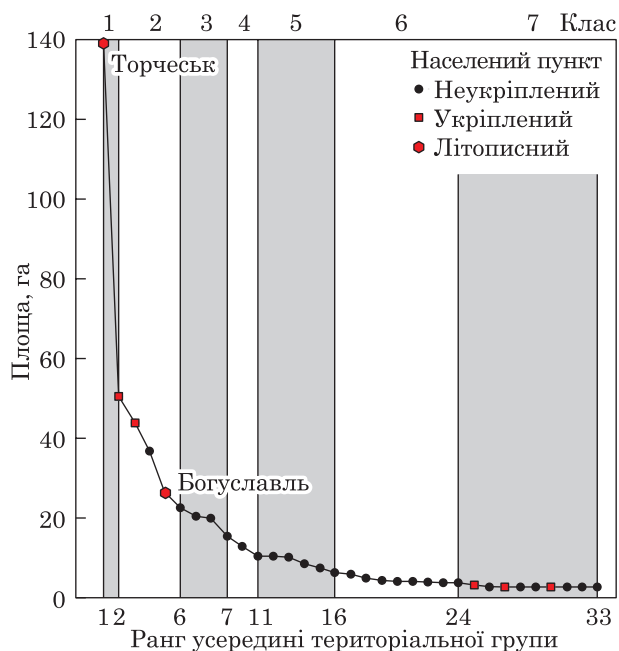

Рис. 7. Розподіл населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у торчесько-богуславльській територіальній групі

За результатами ранжування НП всередині територіальної групи виділили 33 ранги (табл. 8). Різниця площі 1-го та 33-го рангів — 139,1 га. За допомогою візуального аналізу графіку розподілу НП за площами, виділені ранги об'єднані у шість класів (рис. 7).

Юр'євська територіальна група складається з 54 НП, реконструйованих з 76 поселенських археологічних пам'яток. Серед археологічних пам'яток городища займають 22,4 %. НП юр'євської волості складають 33,5 % від загальної кількості пам'яток давньоруського Поросся XII—XIII ст. Їхня сумарна площа — 274 га (22,32 % від загальної площі НП давньоруського Поросся). За структурою переважають НП, утворені неукріпленими селищами (68,5 % всіх НП волості — 37 випадків). У п'яти випадках до складу одного НП входило більше одного селища (від двох до семи). Населені пункти, утворені городищами та безпосередньо прилеглими до них селищами (посадами), складають 20,4 % (11 випадків). Шість населених пунктів (11,1 %) мають лише укріплену частину, прилеглих селищ біля них не виявлено.

Таблиця 8. Співвідношення параметрів різних класів населених пунктів (НП) у торчесько-богуславльській територіальній групі (ТГ)

Клас	Ранг ТГ	Площа, га		Показники НП у ТГ			
		Мінімальна	Максимальна	N	%	Площа, га	Площа, %
1	1	?	139,34	1	3,1	139,3352	32,7
2	2—5	24,89	49,07	4	12,5	151,0472	35,5
3	6—8	17,47	20,48	3	9,4	56,0635	13,2
4	9—10	10,55	13,12	2	6,3	23,6751	5,5
5	11—15	4,97	8,14	4	12,5	34,8755	8,2
6	16—23	1,33	4,00	8	25,0	17,8017	4,2
7	24—33	0,20	0,94	10	31,2	3,1538	0,7

Таблиця 9. Співвідношення параметрів різних класів населених пунктів (НП) у юр'євській територіальній групі (ТГ)

Клас	Ранг ТГ	Площа, га		Показники НП у ТГ			
		Мінімальна	Максимальна	N	%	Площа, га	Площа, %
1	1—2	61,21	83,69	2	3,0	144,9086	33,7
2	3—5	25,28	28,86	3	4,5	81,5557	19,0
3	6—11	8,91	15,52	6	9,2	75,0901	17,5
4	12—21	5,17	7,56	10	15,2	65,0608	15,1
5	22—34	1,93	4,50	13	19,7	44,0108	10,2
6	35—43	1,06	1,34	9	13,6	11,1418	2,6
7	44—66	0,20	0,89	23	34,8	8,3116	1,9

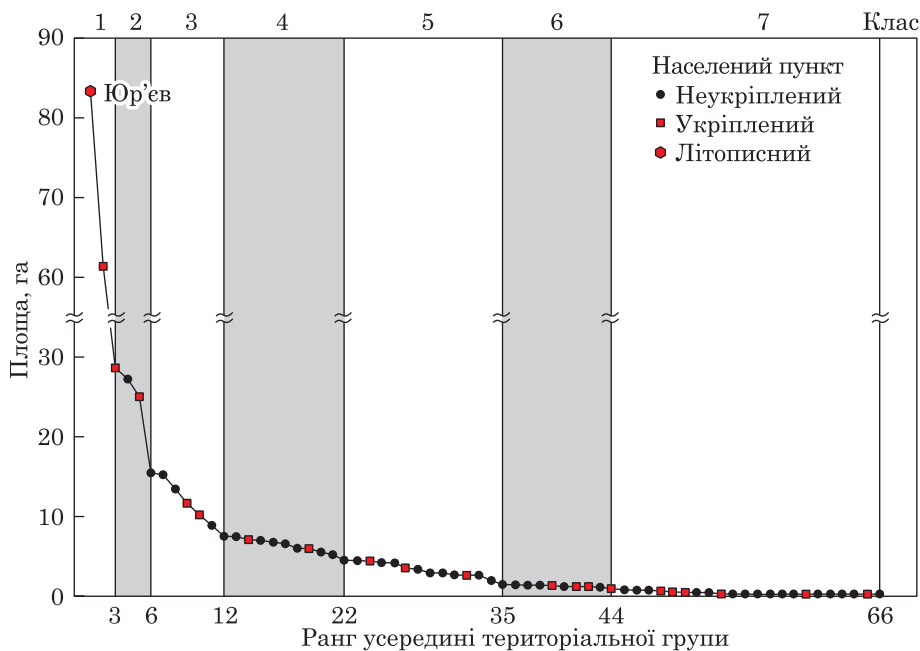

Рис. 8. Розподіл населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у юр'євській територіальній групі

За результатами ранжування НП всередині територіальної групи виділили 54 ранги (табл. 9). Різниця площі 1-го та 54-го рангу — 83,5 га. За допомогою візуального аналізу графіку розподілу НП за площами, виділені ранги об'єднані у шість класів (рис. 8).

Неятинська територіальна група складається з 21 НП, що реконструйовані з 28 поселенських археологічних пам'яток. Городи-

ща складають 34,6 % серед усіх археологічних пам'яток. Населені пункти неятинської територіальної групи — це 11,2 % від загальної кількості пам'яток давньоруського Поросся XII—XIII ст. Їхня сумарна площа — 161 га — 13,12 % від загальної селитебної площі давньоруського Поросся. За структурою переважають поселення, утворені неукріпленими селищами (57,1 % усіх НП волості — 12 випадків). Струк-

Таблиця 10. Співвідношення параметрів різних класів населених пунктів (НП) у неятинській територіальній групі (ТГ)

Клас	Ранг ТГ	Площа, га		Показники НП у ТГ			
		Мінімальна	Максимальна	N	%	Площа, га	Площа, %
1	1	—	66,47	1	8,3	66,4684	88,3
2	2	—	6,35	1	8,3	6,3515	8,4
3	3—12	0,59	0,20	10	83,4	2,4850	3,3

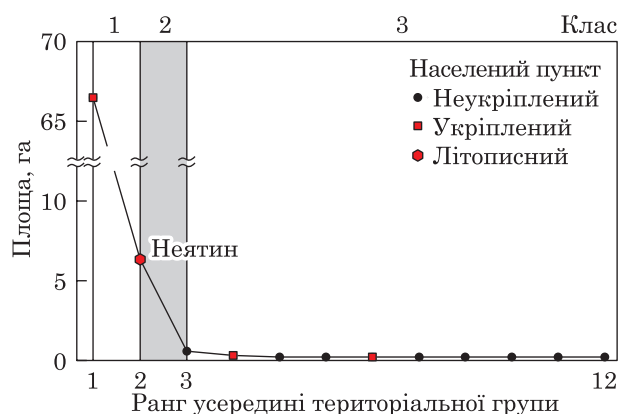

Рис. 9. Розподіл населених пунктів за розміром площі, рангами та класами у неятинській територіальній групі

турно всі неукріплені поселення утворені зімкнутою селитебною площею, тобто, складаються з однієї поселенської археологічної пам'ятки. Утворені городищами, та безпосередньо прилеглими до них селищами (посадами), населені пункти складають 19 % (чотири випадки). П'ять НП (23,81 %) складаються лише з укріпленої частини, прилеглих селищ біля них виявлено небуло.

У результаті ранжування населені пункти територіальної групи розподілилися на 21 ранг (табл. 10). Різниця площ 1-го та 21-го рангу — 66,3 га. За допомогою візуального аналізу графіку розподілу НП за площами, виділені ранги об'єднані у шість класів (рис. 9).

Упродовж XII — першої половини XIII ст. найдинамічніше розвивалася юр'євська територіальна група. Порівняно з XI ст., кількість населених пунктів у ній зросла більш ніж у п'ять разів. Зростання відбулося за рахунок виникнення населених пунктів з простою структурою. У середньому на один НП XII — першої половини XIII ст. припадає 1,3 археологічні пам'ятки (у кінці XI ст. — 1,4). Нові НП XII — першої половини XIII ст., як правило, були простими неукріпленими селищами. Відсоток селищ серед усіх археологічних пам'яток юр'євської ТГ — 59,3 % (у кінці XI ст. — 35,7 %). Подібні явища спостерігаються й в інших територіальних групах.

Таким чином, у системі заселення XII—XIII ст. стрімко збільшилася кількість НП і зросла їхня структурна складність (табл. 5).

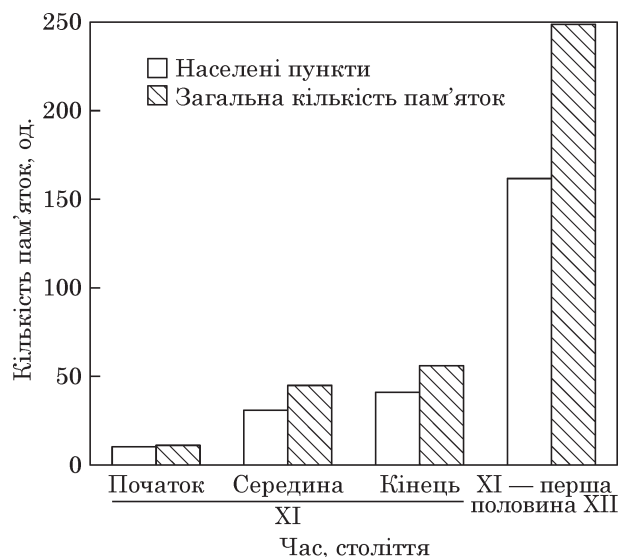

Рис. 10. Співвідношення кількості археологічних пам'яток та реконструйованих населених пунктів давнини на території Поросся за хронологічними періодами

Усі населені пункти при ранжуванні утворюють 19 класів, які можна розділити на три основних групи за розміром селитебної площі: великі (від 8 га), середні (3,5—7,1 га) та малі (0,1—3,3 га). Співвідношення кількості НП у кожній з цих груп до їхньої сумарної площі різне. Так, 20 % найбільших населених пунктів Поросся складають 80 % всієї селитебної площі регіону і, як правило, є центрами агломерацій літописних волостей (?). У XII—XIII ст. у давньоруському Пороссі переважають НП середніх розмірів (62 %). Проте, у них сконцентровано лише 13 % від усієї селитебної площі давньоруського Поросся.

Представлені у роботі дані дають базове уявлення про варіабельність поселенських структур давньоруського часу на території літописного Поросся. У майбутньому це дасть можливість для порівняльного аналізу та виокремлення регіональних особливостей площі поселень на території Південної Русі. Використання даних з території Поросся наблизить давньоруську археологію до розуміння характеристик та сутності населених пунктів давньоруського часу, закономірностей їх виникнення та функціонування у межах історико-соціальних організмів давнини.

ЛІТЕРАТУРА

Афансьев, Г. Е. 1990. Иерархия салтовских долговременных поселений лесостепного Приасколья. *Советская археология*, 4, с. 51-67.

Борисов, А. В. 2009. Дослідження систем заселення давньоруського Поросся. В: *Тези Міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимошука. 10—11 квітня 2009 р.* Чернівці: Зелена Буковина, с. 11.

Борисов, А. В. 2018. Проект дослідження давньоруського Поросся: завдання, структура, напрямки досліджень. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 34.

Борисов, А. В. 2019. Дослідження Пороської археологічної експедиції ІА НАН України (1945—2016 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 62-66.

Дяченко, О. В. 2015. Проблема розмірів Кукутень-Трипільських поселень. *Вісник рятівної археології (Acta archaeologicae conservativae)*, 1, с. 12-25.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.

Манігда, О. В. 2018. Реконструкція давніх населених пунктів X—XIII ст. на прикладі пам'яток Тербовлянського князівства. В: *Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу. 3 травня 2018 р.* Переяслав-Хмельницький, с. 8-10.

Томашевський, А. П. 2008. Изучение систем заселения Овручской волости в Овручском проекте. В: Макаров, Н. А., Чернов, С. З. (ред.). *Сельская Русь в IX—XVI веках*. Москва: Наука, с. 50-73.

Томашевський, А. П. 2003. Система заселення. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 4-26.

Томашевський, А. П. 2010. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи та перспективи. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 174-206.

Хаггет, П. 1979. *Географія: синтез сучасних знань*. Москва: Прогресс.

Hclust... 2020. Hierarchical cluster analysis on a set of dissimilarities and methods for analyzing it. *RDocumentation* (online). Available at: <https://www.rdocumentation.org/packages/stats/versions/3.6.2/topics/hclust> (Accessed 9 Jan. 2020).

REFERENCES

Afansev, G. E. 1990. Ierarkhiia saltovskikh dolgovremennykh poselenii lesostepnogo Priaskolia. *Sovetskaia arkhelogiia*, 4, s. 51-67.

Borysov, A. V. 2009. Doslidzhennia system zaseleennia davnoruskoho Porossia. In: *Tezy Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii «Skhidnoievropejski starozhytnosti v dobu serednovichchia», prysviachenoi 90-richchii z dnia narodzhennia vydatnoho vitchyznianoho arkheloha B. O. Tymoshchuka. 10—11 kvitnia 2009 r.* Chernivtsi: Zelena Bukovyna, s. 11.

Borysov, A. V. 2018. Projekt doslidzhennia davnoruskoho Porossia: zavdannia, struktura, napriamky doslidzen. In: *I vseukrainskyi arkhelohichnyi z'їzd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 34.

Borysov, A. V. 2019. Doslidzhennia Poroskoї arkhelohichnoi ekspeditsii IA NAN Ukrainy (1945—2016 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 62-66.

Diachenko, O. V. 2015. Problema rozmiriv Kukuten-Trypils'kykh poselen. *Visnyk riativnoi arkhelohii (Acta archaeologicae conservativae)*, 1, s. 12-25.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XIII st. mizh Sanom i Sivers'kyim Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Manihda, O. V. 2018. Rekonstruktsiia davnikh naselennykh punktiv X—XIII st. na prykladi pam'iatok Terebovlianskoho kniazivstva. In: *Faktor prostoru v istorychnykh doslidzhenniakh: Materialy kruhloho stolu. 31 travnia 2018 r.* Pereiaslav-Khmelnytskyi, s. 8-10.

Tomashevskii, A. P. 2008. Izuchenie sistem zaselennia Ovruchskoi volosti v Ovruchskom proekte. In: Makarov, N. A., Chernov, S. Z. (eds.). *Selskaia Rus v IX—XVI vekakh*. Moskva: Nauka, s. 50-73.

Tomashevskiy, A. P. 2003. Systema zaseleennia. In: Motisia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdenorusskykh zemel)*. Kyiv: Shliakh, s. 4-26.

Tomashevskiy, A. P. 2010. Prostorovi ta paleoekolohichni doslidzhennia pivdenorusskykh zemel: rezultaty, novi pidkhody ta perspektivy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkhelohii, s. 174-206.

Khagget, P. 1979. *Geografiia: sintez sovremennykh znanii*. Moskva: Progress.

Hclust... 2020. Hierarchical cluster analysis on a set of dissimilarities and methods for analyzing it. *RDocumentation* (online). Available at: <https://www.rdocumentation.org/packages/stats/versions/3.6.2/topics/hclust> (Accessed 9 Jan. 2020).

A. V. Borysov

VARIABILITY OF THE SETTLEMENTS OF OLD RUS PERIOD IN THE ROS RIVER BASIN (Porossya)

The preliminary results of the analysis of present database of settlement sites and reconstructed settlements in the territory of the Ros river basin (annalistic Porossya) are considered in the paper. The size and structure of the settlements are analyzed. This paper uses information on the area of distribution of the cultural layer recorded by researchers in the form of literary and graphic descriptions of the sites. Data on the size of settlements of Medieval Porossya region were collected in the thematic geo-information system «Porossya-01».

Up to 2020 the Old Rus archaeological sites in Porossya are represented by 263 ones: 145 non-fortified sites, 66 hill-forts, 36 non-fortified settlements adjacent to the hill-forts, 16 finds of archaeological material. This database of archaeological sites has been collected from fieldwork over the last 150 years. Settlements of the 12th — the first half of the 13th centuries can be divided into three main groups by the size of residential area: large (8 ha), medium (3.5—7.1 ha) and small (0.1—3.3 ha). 20 % of the largest settlements of Porossya make 80 % of the entire residential area of the region and, as a rule, are the centers of agglomerations. The number of medium-sized settlements is 62 %. Their total area is 13 % of the total area of all settlements in the Porossya region.

The data presented in this paper display the basic idea of the variability of Medieval settlement structures in the territory of the annalistic Porossya. Further this will allow make the comparative analysis and distinguish the regional features of the settlement area in the territory of Southern Rus. The use of data from Porossya will close the archeology to understanding of the characteristics and nature of settlements, to the patterns of their origin and functioning within the limits Medieval social organisms.

Keywords: settlement system, archaeological sites, Middle age, Porossya region.

Oдержано 10.01.2020

БОРИСОВ Артем Вадимович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна.

BORYSOV Artem, Research Assistant, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2322-2277;

e-mail: artem_borysov@iananu.org.ua.